

Таким чином, система „Торгсин”, що першочергово орієнтувалася на обслуговування іноземних громадян, з кінця 1931 р. повністю переорієнтувалася на власних громадян. Саме останні стали основними покупцями системи. Карткова система, відсутність продуктів у вільному доступі, голод – усе це стимулювало в першу чергу селян, а також міських жителів нести до „Торгсину” обрядово-побутове золото, срібло, діаманти, дореволюційні монети та обмінювати їх на їжу. Натомість держава вбачала в цьому лише спосіб мобілізації валютних цінностей, а не спробу допомогти населенню. Досить яскраво це проявилось в політиці цін на товари, що реалізовувало об’єднання. Ціни в торговій мережі „Торгсин” здебільшого були не лише більшими за ціни в інших організаціях та на ринку, а й перевищували вартість аналогічних товарів за кордоном. Дану тематику навряд чи можна вважати вичерпаною. Окремого дослідження потребує питання виконання плану реалізації як в окремих обласних конторах, так і загалом по Україні.

1. Осокина Е.А. За зеркальной дверью „Торгсина” // *Отечественная история*. – 1995. – №2.
2. Осокина Е.А. За фасадом „сталинского изобилия”: *Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927 – 1941*. – М., 2008.
3. Осокина Е.А. *Золото для индустриализации: „Торгсин”* – М., 2009.
4. Марочко В.І. „Торгсин”: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932 – 1933) // *УІЖ*. – 2003. – №3.
5. Марочко В. *Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932 – 1933 років* // *Український історик*. – 2008. – №3-4.
6. Марочко В. *Торгсини Києва в роки Голодомору* // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. – Вип. 15. – Ч.2. – К., 2009.
7. Павлова И.В. *Торгсини в Западно-Сибирском крае* // *Экономика и организация*. – 2003. – №3.
8. Демченко Т.П. *Коллективізація та Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині*. – Чернігів, 2007.
9. Сергеева С. *Голодні 1932 – 1933 роки у Чернігові* // *Скарбниця української культури*. – Вип.11. – Чернігів, 2009.
10. *Социалистическое строительство на Черниговщине 1921 – 1941 гг.* – К., 1983.
11. *Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО)*. – Ф.Р-2063. – Оп.1. – Спр.58.
12. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)*. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.23.
13. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.24.
14. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.70.
15. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.168.
16. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.84.
17. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.137.
18. ДАЧО. – Ф.Р-2063. – Оп.1. – Спр.578.
19. ДАЧО. – Ф.Р-323. – Оп.1. – Спр.411.
20. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.147.
21. ДАЧО. – Ф.Р-2063. – Оп.1. – Спр.334.
22. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.39.
23. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.85.
24. ЦДАВО України. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.42.

О.В. Десятніков, А.Г. Морозов

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАЙМАНИХ РОБІТНИКІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ В ДОБУ НЕПУ

Аграрні перетворення на сучасному етапі неминуче призводять до збільшення чисельності найманих робітників у господарствах усіх типів – від дрібних фермерських до великих СТОВ. Важливим фактором забезпечення якісних умов праці є медичне обслуговування. В умовах, коли у сільському господарстві відбувається трансформація державної власності у приватну, особливо необхідно звернути увагу на вивчення подібних за своїм змістом періодів вітчизняної історії. Зокрема, доба непу характеризувалася становленням ринкових відносин у сфері найму-продажу робочої сили на селі, що супроводжувалося й налагодженням системи забезпечення належних умов праці наймитів, зокрема й медичного обслуговування.

Дослідження запропонованої теми розпочалося власне ще економістами-аграрниками 1920-х рр. Головне завдання, яке ставилося перед тогочасними дослідниками, було з’ясування умов праці на селі й шляхи їх покращення. Такі матеріали містяться перш за все у досить ґрунтовних статистичних збірниках „Отход на заработки сельского населения Украины в 1925-26 году” [1], „Батрачество и пастушество в СССР” [2], статистичних щорічниках [3] тощо. Разом із тим, І. Верменічев [4] та П. Плешков [5] звернулися у своїх працях не лише до вивчення кількісних показників поширення найманої праці, але й спробували пояснити закономірності цього явища.

У період 1930-х – 1950-х рр. історики до теми найманої праці практично не зверталися. В умовах панування у СРСР тоталітарної системи і, зокрема, колгоспного устрою на селі, дослідження вільного ринку робочої сили, а разом із ним і вільного вибору селянином місця роботи, були неможливими. Радянська історіографія повертається до опрацювання проблем найманої праці на селі фактично лише у кінці 1960-х – 1970-х рр. [6].

Об’єктивне вивчення медичного обслуговування у сільському господарстві було започатковане С.Р. Ляхом комплексним дослідженням найманої праці на селі у період НЕПу [7]. Але у період після 1991 р. праць, присвячених визначеній у назві статті темі, не публікувалося.

Таким чином, автором ставиться мета розкрити рівень медичного обслуговування найманих працівників у сільському господарстві України в період непу, з’ясувати причини поширення захворювань та виробничого травматизму, шляхи, якими радянська влада намагалася забезпечити для наймитів кращі умови медичного обслуговування.

Для українського села доби непу актуальним залишалося питання медичного обслуговування населення. Разом із цим слід відзначити, що у 1920-ті рр. загальний стан медицини в республіці перебував на низькому рівні. Проте сільськогосподарські наймити за рівнем медичного обслуговування перебували у гіршому стані, ніж інші категорії робітників, зокрема у міській промисловості. Медустанови, що існували на селі, постійно потребували ліків, перев’язувального матеріалу та похідних аптечок. Але іноді й наявні у сільській місцевості медпункти знаходилися за 10-12 верст від сільробіткомів [8, 72].

Хоча сільськогосподарські наймити могли отримувати ліки безкоштовно у лікарнях, але лише за умови, якщо вони були членами профспілки та

були застраховані. Наймити й пастухи приймалися до лікарні за трудовими угодами, а у випадках, якщо їх на руках не було, то по свідченню сільської ради чи сільробітком про те, що вони дійсно є наймитами [9, 53].

Низьким залишався і рівень медичного обслуговування працівників радгоспів. Медична допомога на місцях надавалася лише в окремих господарствах. Відчувався брак аптек невідкладної допомоги, перев'язувального матеріалу, елементарних лікарських препаратів. Разом з тим, через віддаленість окремих господарств від медичних установ погано було налагоджено відправлення хворих та травмованих на стаціонарне лікування. Хоча практикувалися лікарські об'їзди радгоспів фельдшерами, але через нестачу персоналу вони відзначались великою періодичністю.

Спеціального обліку надання медичної допомоги наймитам у більшості лікарень не велось [10, 189]. Так само не велась статистика нещасних випадків на виробництві, оскільки майже абсолютна їх кількість не реєструвалась у інспектурі праці, а тому не проводились відповідні розслідування. Дещо зменшувало виробничий травматизм відносно слабке поширення складних сільськогосподарських машин. Наприклад, при обстеженні робіт по молотобі в Одеській окрузі відзначалась відсутність нещасних випадків при роботі від кінного приводу і наявність таких при роботі з механічним двигуном, але згадувався лише один випадок [11, 44]. Характерними ж нещасними випадками були укуси та удари тварин, необережність робітників з інвентарем тощо. [12, 8].

Разом з цим, поширенню інфекційних хвороб серед робітників радгоспів сприяла практика вирішення адміністраціями проблеми забезпечення їх житлом через будівництво спеціальних гуртожитків чи бараків. Їхнім головним негараздом було порушення норм заселення, лише у поодиноких випадках житла забезпечувались постільною білизною, місце якої у гіршому разі займала солома. Наприклад, 1924 р. „Сільського-господарський пролетар” писав, що у радгоспі „Совстрой” Бобринецького району на Єлисаветградщині „життя їх [наймитів – О.Д., А.М.] далеко не втекло від наймитів, що у куркуля. Помешкання тісне, кепсько опалюється й брудне. Ліжок всім не вистачає. Більшість батраків сплять на долівці під ліжками. Лазень або іншого приладдя, щоб батрак мав обмитися – бракує, що на ділі загрожує розповсюдженням різних хвороб” [13, 28]. У радгоспі „Кухарка” Роменської округи на Полтавщині наймити, за свідченням кореспондента, „сплять усі в казармі покотом” [14, 45]. Велике господарство Цукротресту на Полтавщині не задовольнялося місцевою робочою силою і тому завжди користувалося привізною з інших губерній, щодо яких „Сільського-господарський пролетар” 1926 р. писав, що „бувають випадки, коли частина спить на соломі...” і тут же додавалося, що у порівнянні з минулими роками умови проживання покращилися [15, 9]. Подібних прикладів можна навести ще багато.

Крім інфекційних хвороб, робітникам радгоспів загрожували хвороби, пов'язані із неякісним харчуванням. Так, інспектор праці, побувавши у 1926 р. у радгоспі „Іллічівка” на Мелітопольщині,

писав: „Зайшов я на кухню та пекарню. Мало не задихнувся від диму. Димоходи несправні й дим іде... в очі та в рот працюючих на печі. Ну, думаю, відпочину в пральні, але... мало не потрапив на сніданок червам, бо там замість пральні смітник” [16, 3]. Результатом недоброякісного харчування нерідко ставало поширення шлункових хвороб. В акті обстеження радгоспу „Ново-Дофинівка” 1923 р. інспектор праці відзначав, що для випічки хліба використовувалося ячмінне борошно та дрібно розмелені відруби, в результаті чого хліб виходив недоброякісним і непридатним для споживання, тому робітники від нього хворіли шлунком [17, 53]. На Кременчуччині у господарстві Глобинської цукроварні у результаті зберігання продуктів харчування для робітників разом з хлористим барієм, миш'яком, формаліном та брудною білизною, отрулюєлося троє робітників [16, 4].

Шлях покращення медичного обслуговування сільськогосподарських наймитів органи охорони праці вбачали у поширенні соціального страхування. Так, застрахованих наймитів в обстежених сільськогосподарськими інспекторами праці заможних господарствах у 1927 р. налічувалося 24,9% і у 1928 р. – 43,8%; у бідняцько-середняцьких відповідно 3,8 та 8,1% [18, 88]. Громадських пастухів у 1928 р. було застраховано 23,9% [18, 100]. Велике переважання застрахованих наймитів у заможних господарствах можна пояснити не лише тим, що у них було для цього більше матеріальних можливостей, а й тиском на них з боку влади. Проте більш поширеним був принцип використання дешевої підліткової праці: „Працюй скільки потрібно, а захворів – до батьків відправлю” [19, 6].

Різке збільшення кількості застрахованих наймитів 1928 р. пояснюється в першу чергу прийняттям у червні цього року закону про обов'язкове їх страхування. Але загальна кількість застрахованих наймитів залишалась невеликою. Справа в тому, що фактичну роботу щодо втілення закону 1928 р. можна було розпочати лише з липня місяця, а на місцях розгортання страхової кампанії припало на кінець сільськогосподарського сезону й на той час, коли вже був виявлений недорід. Низовий апарат страхових кас не був у достатній мірі підготовлений до цієї роботи, а у деяких місцевостях ставився до роботи не уважно. Також відчувався брак допомоги від місцевих радянських органів. [20, 1]. Так, на окружній нараді райінспекторів праці й соцстраху Вінницької округи тов. Лішук говорив: „Коли ми натискали на куркулів [у питанні страхування – О.Д., А.М.], то останні звільняли батраків. Такі ж прийоми вживали й кустарі. Тому доводилося йти на компроміс з наймачами” [8, 325]. Так, Донецький губвідділ практикував таку лінію поведінки: „Страхування робітників не обумовлювалось у більшості угод, але натомість обумовлювалось, що у випадку хвороби наймита наймач зберігає за ним зарплату за час хвороби та надає безкоштовну медичну допомогу” [21, 112]. Наслідком стали хиби у кампанії – наприкінці 1927/28 господарського року соціальним страхуванням за новим законом були охоплені понад 16 тис. наймитів, одержано страхових внесків понад 36 тис. крб. Але на подання допомоги наймитству витрачено всього лише 10-15% від одержаної суми [20, 1].

Отже, в добу непу рівень медичного обслуговування найманих сільськогосподарських робітників цілком відповідав рівню розвитку медичних установ на селі. В умовах, коли село не мало достатньо не лише медичного персоналу, але й медичних пунктів чи лікарень, робітники не могли отримати якісної медичної допомоги. Разом із тим, наймачі, попри суворі вимоги радянського законодавства, об'єктивно не могли забезпечити своїх наймитів страхуванням на випадок хвороби чи травми.

1. *Отход на заработки сельского населения Украины в 1925-26 году.* – Х., 1928.
2. *Батрачество и пастушество в СССР.* – М., 1929.
3. *Україна. Статистичний щорічник на 1928 р.* – Х., 1928.
4. *Верменичев И. Об исчислении так называемого „аграрного перенаселения“.* / И. Верменичев // *На аграрном фронте.* – 1928. – №1.
5. *Плешков П. Наёмный труд в крестьянском хозяйстве.* / П. Плешков. – М.-Л., 1928.
6. *Лобурець В.Є. Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921-1932 рр.).* / В.Є. Лобурець. – Х., 1974.
7. *Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу.* / С.Р. Лях. – К., 1990.
8. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ).* – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3796.
9. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 22 (1927 р.).
10. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 421.
11. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 2649.
12. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3394.
13. *Сіромаха Д. Батрацька скарга (Лист з Єлисаветградщини)* / Д. Сіромаха // *Сільськогосподарський пролетар.* – 1924. – №5.
14. *Червоний К. Радянське господарство „Кухарка” Роменської округи.* / К. Червоний // *Сільськогосподарський пролетар.* – 1924. – №11-12.
15. *Лозина. Серед поденних на Полтавщині.* / Лозина // *Сільськогосподарський пролетар.* – 1926. – №22.
16. *Барбаченко. Одним оком по радянських господарствах.* / Барбаченко // *Сільськогосподарський пролетар.* – 1926. – №27.
17. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 1324.
18. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3846.
19. *К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве Украины.* – Х., 1926.
20. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3834.
21. *Львов В. Заработная плата и рабочее время батраков, занятых в крестьянских хозяйствах* / В. Львов // *Наёмный труд в сельском хозяйстве: Статистико-экономический сборник.* Под ред. и предисл. С.Г. Струмилина. – М., 1926.

Р.М. Кантемирова

СІЛЬСЬКІ КУСТАРНІ ПРОМИСЛИ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Кожна держава має у своїй історії певні етапи розвитку, що є об'єктом уваги науковців багатьох поколінь, і оцінка та переоцінка яких відбувається майже повсякчасно через появу нових джерел інформації, доступу до архівних даних, які були недоступні ще десятиліття чи два тому. Беззаперечно, для нашої країни таким періодом є 20-30-ті рр. минулого століття, адже саме вони знаменували собою появу на мапі світу державного утворення

нового зразка, становлення держави „диктатури пролетаріату” та партії, що визначала спосіб існування країни та її населення, часу появи неологізмів на кшталт „більшовизм”, „радянський”, „колгосп”, „колективізація”.

Дослідженням цього періоду історії нашої держави займалася ціла когорта вітчизняних науковців. Результати цих розвідок ми можемо побачити в численних публікаціях в наукових часописах, у виданих монографіях та колективних працях, основні положення багатьох цих досліджень опубліковані та є доступні широкому загалу як істориків, так і людей, небайдужих до історії своєї країни. Серед таких авторів як корифеї української історичної науки (професори В. Смолій, С. Кульчицький, В. Марочко, О. Ганжа, А. Морозов, В. Калініченко, Я. Верменич, Г. Капустян та інші [1]), так і молоді науковці, які досліджують різні аспекти цього періоду, всі сторони життя країни: економічну, політичну, соціальну. Що ж стосується кустарних промислів, то, беззаперечно, слід відмітити доробок Л. Нізової, яка в своїх численних наукових дослідженнях дала ретельний аналіз кустарним промислам як різновиду діяльності сільського населення України, визначила стадії, що вони пройшли їх у своєму розвитку, та важелі, що мали позитивний чи негативний вплив на їх розвиток, виділила сільських кустарів як окремих прошарок сільської спільноти [2].

Автор же запропонованої розвідки має на меті проаналізувати вплив такого важливого і безумовно цікавого з точки зору як історії, так і економіки періоду як нова економічна політика на стан сільських кустарних промислів. Нашу увагу спрямовано на цей період, старт якому дала постановою про вільний продаж, купівлю та обмін сільськогосподарської продукції і кустарних виробів, що була ухвалена РНК України 19 квітня 1921 р., і який є об'єктом дослідження істориків, економістів, філологів та інших фахівців, адже саме неп, що ніс з собою свободу торгівлі, а свобода торгівлі, за визначенням В. І. Леніна, „значить назад до капіталізму” [3, 61], і саме неп, що був введений після семи важких років воєнних лихоліть, повної деструкції продуктивних сил суспільства, мав сприяти розвитку приватного виробництва і сільських кустарних промислів як різновиду дрібнотоварного приватного виробництва між іншим.

Поява кустарів як верстви суспільства була спричинена розвитком суспільства і появою нових товарно-грошових відносини у ньому. Цей процес у його яскраво вираженому вигляді ми могли спостерігати на території України після відміни кріпосницького ладу. Саме реформа 1861 р., за визначенням дослідниці кустарних промислів Л. Нізової, сприяла тому, що „ця соціально-професійна категорія виникла на базі розкладу натуральної системи господарства, з появою товарно-грошових відносин” [4, 187].

Отже, саме товарно-грошові відносини були тим фактором, який сприяв виокремленню сільських кустарів серед сільської спільноти та формуванню їх як нового прошарку сільської спільноти, прошарку сільських підприємців.

Серед факторів, що змушували селян братися за промисли, слід виділити, в першу чергу,